

УДК 657.1:657.6(043.3)

Петренко Н. І.

БУХГАЛТЕРСЬКИЙ ОБЛІК ПОТОЧНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ: КАТЕГОРІЇ, ПОНЯТТЯ, ТЕРМІНИ

Важливими структурними елементами будь-якої науки є специфічні категорії, терміни, поняття. Бухгалтерський облік не є виключенням. Побудова достатньо повної, розгорнутої системи категорій бухгалтерського обліку все ще становить важко вирішуване завдання. Проф. Я. В. Соколов відмічав «Знання, що використовує категорії, стає наукою» [1, с. 6]. Проф. Малюга Н. М. зазначає, що: категорії – це найзагальніші філософські поняття науки, що відображають особливості її предмету, змісту і методу; поняття – це форма узагальнення предметів та явищ, поняттям називають також думку, яка є узагальненням предметів певного класу за їх специфічними ознаками; термін – слово або словосполучення, яке фіксує певне поняття науки він є елементом мови науки, застосування якого зумовлене необхідністю точного та однозначного позначення даних науки, особливо тих, для яких у повсякденній мові немає відповідної назви [2, с. 30]. Єдиного підходу щодо визначення поняття «поточні зобов'язання» немає, вчені застосовують різні категорії, поняття та терміни за темою дослідження. В частині поточних зобов'язань це такі групи понять: зобов'язання, заборгованість, розрахунки; короткострокові та поточні зобов'язання тощо. Зазвичай це різні значення одного і того ж слова, що наводяться в тлумачних, економічних словниках та наукових працях, але і в них є відмінності, що зазвичай не фіксуються.

Питання теорії та методології сутності зобов'язань, а також їх бухгалтерський облік і контроль досліджували у своїх працях такі вітчизняні та зарубіжні науковці, як А. А. Благодатин, Л. Ш. Лозовский, Б. А. Райзберг [3], І. А. Бланк [4], Ф. Ф. Бутинець [5], Ю. А. Верига [6], Глен А. Велш, Деніел Г. Шорт [7], С. Ф. Голов, В. М. Костюченко [8], А. Г. Загородній, Г. Л. Вознюк [9], Т. Н. Кондрашова, А. В. Верига, Ю. Л. Петрушевский [10], Ларсон Керміт Д., Уайльд Джон Дж., Чіапетта Барбара [11], Райс Э. [12], Сазерленд Джонатан, Кэнуэлл Дайан [13], Соколов Я. В. [14], Соловьева О. В. [15] та ін. Проблема категорій бухгалтерського обліку не залишилася поза увагою С. Ф. Легенчука. Він відмічає: «В умовах сьогодення, що характеризуються засиллям нових понять та категорій у зв'язку із формаційною та цивілізаційною модернізацією національної системи бухгалтерського обліку, відсутні узагальнюючі роботи, в яких би проводилась систематизація бухгалтерських категорій» [16, с. 108]. З наведеного зрозуміло, що існують проблеми в категорійному апараті бухгалтерського обліку, а в частині поточних зобов'язань їх обсяг не дає можливості розкрити повної суті, що призводить до безсистемності досліджень.

Мета дослідження полягає у виявленні відмінностей між групами понять: зобов'язання, заборгованість, розрахунки; короткострокові, поточні та короткотермінові зобов'язання, для чого необхідні економічні, юридичні та лінгвістичні дослідження, що сприятиме визначенню категорій, понять та термінів за обраною темою дослідження.

Незважаючи на давній історичний характер таких категорій обліку як «зобов'язання», «заборгованість» та «розрахунки», на сьогоднішній день серед науковців все ще існують суперечності щодо визначення даних категорій. А, як відомо, без термінів, тобто слів точного значення, що мають один чітко окреслений зміст, неможливо досягти максимальної точності викладення законодавчої думки, що для бухгалтерського обліку набуває вирішального значення. В частині зобов'язань також не існує однакової назви. Є ряд країн, в яких такі розділи називаються зобов'язаннями (Україна, Великобританія, Ізраїль, Словачка Республіка, Республіка Молдова, Республіка Таджикистан, Азербайджанська Республіка, Республіка Казахстан) або розрахунками (Російська Федерація, Республіка Білорусь, Франція, Польща, Республіка Болгарія, Гвінея-Бісау) [17]. Тому, перш за все, розглянемо сутність досліджуваних

категорій. За результатами критичного аналізу і порівняння думок різних вчених в галузях бухгалтерського обліку, економіки та права щодо трактування категорій «зобов'язання», «заборгованість», «розрахунки» пропонуємо виокремити та розглянути їх з трьох точок зору (табл. 1).

Таблиця 1

Розмежування категорій «зобов'язання», «заборгованість», розрахунки»

Ознака	Зобов'язання	Заборгованість	Розрахунки
Юридична сутність	Цивільні правовідносини, в силу яких одна сторона (боржник) зобов'язана здійснити на користь іншої сторони (кредитора) певну дію або утриматися від цієї дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його зобов'язань	Боргові зобов'язання	Різновид цивільних відносин, які виникають внаслідок вчинення платником дій, що спрямовані на здійснення платежу на користь іншої особи
Економічна сутність	Зобов'язання організації перед контрагентами повинні розглядатися як статті його доходів, а зобов'язання контрагентів перед організацією - як статті його витрат	Грошові суми, які підлягають сплаті, але не сплачені	Грошові взаємовідносини, що виникають між організаціями по товарних і нетоварних операціях
Бухгалтерська сутність	Заборгованість підприємства, що виникла в наслідок минулих подій і погашення якої в майбутньому, як очікується, призведе до зменшення ресурсів підприємства, що втілюють в собі економічні вигоди	Сума боргів належних фірмі (суспільству, компанії і т.д.) від фізичних або юридичних осіб, які виникли в ході господарських взаємовідносин з ними	Розрахунки за товарними операціями – безготівкові розрахунки за товарно-матеріальні цінності, виконані роботи та надані послуг чеками, акредитивами чи іншими розрахунковими документами; та розрахунки за нетоварні операції – безготівкові розрахунки, пов'язані з бюджетом і органами соціального, державного страхування та ін.

З наведеного в табл. 2 матеріалу бачимо, що при розкритті сутності категорії зобов'язання необхідно вказувати, що це є заборгованість, а не суто розрахунки. Зобов'язання – це вимоги, які пред'являються на активи підприємства кредиторами, або іншими словами, нерегульована заборгованість підприємства [18], розрахунок – це: 1) результат обчислення яких-небудь даних; обрахунок; 2) виплата грошей за роботу, по боргових зобов'язаннях, оплата рахунків і т. ін. [19, том 4, с. 79–80]. Отже, сам термін розрахунки означає процес погашення заборгованості. Враховуючи те, що на рахунках бухгалтерського обліку фіксуються дані на певний момент часу, то даний термін застосовувати не доцільно. Адже заборгованість є первинним поняттям, а розрахунки вторинним, останні можуть виникати в наслідок виникнення та погашення заборгованості.

Згідно з П(С)БО 2 «Баланс» та П(С)БО 11 «Зобов'язання» передбачено такі види зобов'язань: довготермінові, поточні, забезпечення, непередбачені зобов'язання, доходи майбутніх періодів. В розрізі даної класифікації об'єктом нашого дослідження є поточні зобов'язання. Правильне визначення поняття «поточних зобов'язань» є дуже важливим, оскільки від цього залежить відображення або не відображення заборгованості в обліку та звітності, або перенесення цієї заборгованості до складу довгострокової. З цією метою слід дослідити тлумачення цього терміна як у нормативних актах, так і вітчизняній та зарубіжній науковій літературі. На основі проведених досліджень було сформовано узагальнення підходів до визначення поняття «поточні зобов'язання» (табл. 2).

Таблиця 2

Узагальнення підходів до визначення поняття «поточні зобов'язання»
в економічній літературі

Підхід до визначення		Кількість літературних джерел	Питома вага, %
Зобов'язання	яке підлягає погашенню протягом одного року (12 місяців)	Благодатин А. А., Лозовский Л. Ш., Райзберг Б. А. [3, с. 191]; Бутинець Ф. Ф. [5, с. 74]; Загородній А. Г., Вознюк Г. Л. [9, с. 220]; Глен А. Велш; Деніел Г. Шорт [7, с. 485]; Соловьева О. В. [15, с. 271]; Ларсон Керміт Д., Уайльд Джон Дж., Чіапетта Барбара [11, с. 483]; Сазерленд Джонатан, Кэнуэлл Дайан [13]; Соколова Я. В. [14, с. 148]; Верига Ю. А. [6, с. 301]; Голов С. Ф., Костюченко В. М. [8, с. 51]; Райс Э. [12, с. 17]; Кондрашова Т. Н.; Верига А. В.; Петрушевский Ю. Л. [10]; Бланк І. А. [4, с. 216]	31
	яке підлягає погашенню протягом операційного циклу	Бутинець Ф. Ф. [5, с. 74]; Загородній А. Г.; Вознюк Г. Л. [9, с. 220]; Глен А. Велш; Деніел Г. Шорт [7, с. 485]; Губачова О. М., Мельник С. І. [20]; Соловьева О. В. [15, с. 271]; Ларсон Керміт Д.; Уайльд Джон Дж.; Чіапетта Барбара [11, с. 483]; Р. Вітінгтон; Курт Рені [21]; Верига Ю. А. [6, с. 301]; Голов С. Ф., Костюченко В. М. [8, с. 51]; Загородній В. П. [22, с. 172]; Грішина О. [23, с. 127]	27
	з короткостроковим терміном погашення	Медведев М. Ю. [24, с. 285]	2
	що підлягають погашенню шляхом використання поточних активів	Качалин В. В. [25]	2
	що погашаються через рефінансування шляхом приймання інших поточних зобов'язань	Качалин В. В. [25]	2
	з терміном погашення протягом фінансового року з дати складання Балансу	Губачова О. М.; Мельник С. І. [20]	2
	що відображаються в балансі за сумою погашення	Сук Л. К. [26, с. 168]	2
Оціночні або нараховані суми, які можуть бути необхідні для погашення витрат	Соловьева О. В. [15, с. 271]	2	
Результат визнання інших поточних зобов'язань	Вітінгтон Р., Курт Рені [21]	2	
Сума боргів	Завадський І. С., Осовська Г. В., Юшкевич О. О. [27, с. 133]; Грабова Н. Н. [28, с. 173]; Грішина О. [23, с. 127]	7	
Вимоги інших суб'єктів господарювання	Чебанова Н. В. [29, с. 179]; Поддєрьогін А. М., Буряк Л. Д. [30, с. 198]	5	
Заборгованість підприємства	Ткаченко Н. М. [31, с. 153]; Загородній В. П. [22, с. 172]; Кірейцев Г. Г. [32, с. 243]; Житна І. П. [33, с. 112]; Філімонов О. С. [34, с. 234]; Грішина О. [23, с. 127]	14	
Складова капіталу підприємства	Поддєрьогін А. М., Буряк Л. Д. [30, с. 198]	2	
Всього	43	100	

З табл. 2 бачимо, що основною ознакою виділення поточних (короткострокових) зобов'язань є їх термін погашення, тому при визначенні поточних зобов'язань вони трактуються, як ті що повинні бути погашені протягом операційного циклу або протягом одного року. Виникає питання чи дорівнює операційний цикл одному року? Звернемося до економічних та бухгалтерських словників. Мочерний С. В., Ларіна Я. С., Устенко О. А., Юрій С. І. трактують операційний цикл як період між придбанням запасів для здійснення виробничої діяльності та отримання коштів від реалізації вироблених з них товарів, послуг [35, с. 19]. Також

операційним циклом підприємства, як правило, називають середній проміжок часу між придбанням матеріалів для виробництва та кінцевою реалізацією продукції за грошові кошти. Отже, не можна однозначно сказати, що операційний цикл дорівнює одному року, він може бути менше одного року або більше, це залежатиме від того, що виготовляє підприємство. Тому ми вважаємо, що при визначенні поняття «поточні зобов'язання» потрібно використовувати терміни «один рік» та «операційний цикл». Зокрема, закордонні вчені-науковці Ларсон Керміт Д., Уайльд Джон Дж., Чіапетта Барбара стверджують, що поточні зобов'язання – це ті, які мають бути погашені протягом одного року, проте якщо операційний цикл більше ніж один рік, то вони можуть бути сплачені протягом цього строку.

Качалин В. В. при визначенні поточних зобов'язань взагалі не зосереджує увагу на проміжку часу, він вказує, що зобов'язання повинні бути сплачені шляхом використання поточних активів або рефінансування за рахунок приймання інших поточних зобов'язань. Також не розкриває терміну погашення зобов'язання і проф. Л. К. Сук, стверджуючи, що поточні зобов'язання – це зобов'язання, які відображаються в балансі за сумою їх погашення. Соловьева О. В. окрім виділення операційного циклу і одного року трактує поточні зобов'язання такі, як оціночні або нараховані суми, які можуть бути необхідними для погашення витрат протягом року за відомими обставинами; величина яких може бути оцінена тільки приблизно; існує невпевненість в отриманні суми за даним зобов'язанням. Ряд авторів (наприклад, І. С. Завадський, Г. В. Осовська, О. О. Юшкевич, Н. Н. Грабова, О. Грішина) трактують поточні зобов'язання, як суму боргів підприємства. Схоже трактування здійснюють Н. М. Ткаченко, В. П. Загородній, Г. Г. Кірейцев, І. П. Житна, О. С. Філімоненков, стверджуючи, що поточні зобов'язання – це заборгованість підприємства. Відмінне від всіх вищеперерахованих авторів трактування поняття «поточні зобов'язання» здійснюють Н. В. Чебанова, А. М. Поддєрьогін та Л. Д. Буряк. Відповідно до трактування Н. В. Чебанової поточні зобов'язання – це вимоги відносно підприємства інших суб'єктів господарювання на отримання грошей, товарів або надання послуг. А Поддєрьогін А. М. та Буряк Л. Д. визначають поточні зобов'язання, як складову капіталу підприємства, яка представляє собою вимоги до підприємства з боку фізичних та юридичних осіб щодо оплати товарів, продукції, послуг. Відмітимо, що при трактуванні зобов'язань для цілей бухгалтерського обліку необхідно обов'язково враховувати принцип бухгалтерського обліку грошового вимірника. У зв'язку з цим поточні зобов'язання слід трактувати не просто як заборгованість, а як суму заборгованості.

Аналізуючи дані таблиці 2 бачимо, що по відношенню до зобов'язань автори використовують терміни «поточні зобов'язання» та «короткострокові зобов'язання», виникає питання чи є відмінність у цих поняттях? Для цього звернемося до економічних та бухгалтерських словників. Мочерний С. В., Ларіна Я. С., Устенко О. А., Юрій С. І. наводять визначення короткотермінового періоду – період до одного року [35, с. 376]; Сичьов Н. Г., Ільїн В. В. трактують короткостроковий борг як заборгованість, термін сплати якої складає менше одного року [36, с. 84]; поточні ж зобов'язання за М. І. Молдовановим – це заборгованість кредиторам, належна до сплати протягом одного року [37, с. 719]. Отже, проводячи аналіз вищевказаних термінів, можна зробити висновок, що короткостроковий і поточний має одне й теж саме значення та може однаково використовуватись по відношенню до зобов'язань. Але в результаті вивчення термінів тлумачного словника української мови, встановлено, що поняттю поточна [19, том 3, с. 635] не наведено тлумачення, термін же «короткострокова» означає те саме, що і короткотермінова [19, том 2, с. 341]. Під словом «короткотерміновий» розуміється два значення: 1) який триває короткий термін; 2) виданий або наданий на короткий термін [19, том 2, с. 341]. Отже, із зазначеного слідує, що доцільніше застосовувати поняття «короткотермінові».

Гражданников Є. Д. зазначає «Для того щоб отримати більш універсальну модель введемо поняття про часткове щодо первинності – вторинності. Будемо вважати, що між двома будь-якими поняттями існує часткове відношення первинності – вторинності, якщо

між ними є зв'язок, відповідно хоча б одному з трьох приватних – (альтернативних) критеріїв: 1) одне поняття відповідає попередньому у розвитку, а інше – наступного; 2) одне поняття є визначальним по відношенню до іншого; 3) одне поняття має більшу потужність обсягу, ніж інше. Ці критерії можна назвати відповідно критерієм порядку проходження, критерієм визначального впливу і критерієм потужності обсягу поняття» [38, с. 37]. З вищевказаного матеріалу схематично категорії, поняття та терміни, що відносяться до обраної теми дослідження можна зобразити за допомогою рис. 1.

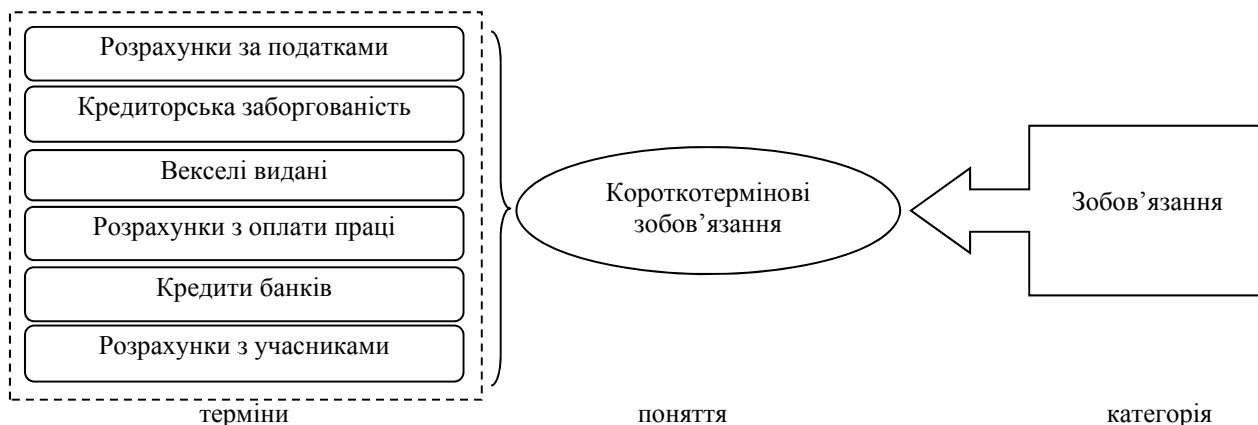

Рис. 1. Категорії, поняття, терміни в бухгалтерському обліку короткотермінових зобов'язань

ВИСНОВКИ

Єдиного підходу щодо визначення поняття «поточні зобов'язання» немає, різні автори трактують дане поняття з різних точок зору. На основі проведеного огляду дефініцій поточних зобов'язань та дослідження довідкової літератури доведено доцільність використання поняття не поточні зобов'язання, а короткотермінові зобов'язання, під якими слід розуміти суму заборгованостей підприємства юридичним, фізичним особам або державі, що виникає внаслідок господарських стосунків між ними та має бути погашена протягом короткого терміну часу, зазвичай протягом одного року чи операційного циклу, якщо він триває більше ніж один рік. Встановлено, що короткотермінові зобов'язання є поняттям, яке входить до складу категорії зобов'язання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Соколов Я. В. *Бухгалтерський учет: от истоков до наших дней: учебн. пособие для вузов* / Я. В. Соколов. – М. : Аудит, ЮНИТИ, 1996. – 638 с.
2. Малюга Н. М. *Наукові дослідження в бухгалтерському обліку : навч. посіб. для студ. внз* / Н. М. Малюга ; за ред. проф. Ф. Ф. Бутинця. – Житомир: Рута, 2003. – 476 с.
3. *Благодатин А. А. Финансовый словарь* / А. А. Благодатин, Л. Ш. Лозовский, Б. А. Райзберг. – М. : ИНФРА – М, 2006. – 378 с.
4. *Бланк И. А. Словарь-справочник финансового менеджера* / И. А. Бланк. – К. : Ника-Центр, 1998. – 480 с.
5. *Бухгалтерський словник* / за ред. проф. Ф. Ф. Бутинця. – Житомир : Рута, 2001. – 224 с.
6. *Бухгалтерський облік : навч. посіб. / за заг. ред. Ю. А. Вериги.* – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 396 с.
7. *Вели Глен А. Основи фінансового обліку* / Глен А. Вели, Деніел Г. Шорт; пер. з англ. О. Мінін, О. Ткач. – К. : Основи, 1997. – 943 с.
8. *Голов С. Ф. Бухгалтерський облік за міжнародними стандартами: приклади та коментарі : практ. посіб.* / С. Ф. Голов, В. М. Костюченко. – К. : Лібра, 2001. – 840 с.
9. *Загородній А. Г. Фінансово-економічний словник* / А. Г. Загородній, Г. Л. Вознюк. – Львів : Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2005. – 714 с.

10. Кондрашова Т. Н. Бухгалтерський учет : учеб.-метод. пособ.] / Т. Н. Кондрашова, А. В. Верига, Ю. Л. Петрушевский. – Донецьк : Дон ГУУ, 2005. – 260 с.
11. Ларсон Керміт Д. Основні принципи бухгалтерського обліку. У 2 т. / Ларсон Керміт Д., Уайльд Джон Дж., Чіапетта Бар ; пер. з англ., за наук. ред. Г. В. Григораши, Т. В. Герасимової. – Дніпропетровськ : Баланс Бізнес Букс, 2007. – 1336 с.
12. Райс Э. Разоблачение тайн бухгалтерского учета. Как разобраться в бухгалтерской отчетности и в финансовом анализе: пер. с англ. / Э. Райс. – М. : ЗАО «Олимп-Бизнес», 2006. – 352 с.
13. Сазерленд Джонатан Бухгалтерський учет и финансы : Ключевые понятия / Сазерленд Джонатан, Кэнуэлл Дайан / пер. с англ.; под. ред. А. В. Григораши. – Днепропетровск : Баланс Бизнес Букс, 2005. – 400 с.
14. Бухгалтерская финансовая отчетность: учеб. пособие / под ред. проф. Я. В. Соколова. – М. : Магистр, 2009. – 479 с.
15. Соловьева О. В. Международная практика учета и отчетности : ученик / О. В. Соловьева. – М. : ИНФРА-М, 2004. – 332 с.
16. Легенчук С. Ф. Теоретичні передумови систематизації бухгалтерських категорій / С. Ф. Легенчук // Вісник ЖДТУ. – 2012. – № 1(59). – С. 108–113. – (Серія «Економічні науки»).
17. Счетоведение : монография в 3-х частях. Ч. II. Планы счетов бухгалтерского учета / Н. М. Малюга, М. Я. Штейнман, Е. П. Боримская ; предисл. Ф. Ф. Бутынца, под науч. ред. проф. М. Я. Штейнмана. – Житомир : ЖГТУ, 2009. – 396 с.
18. Зобов'язання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Зобов'язання>.
19. Новий тлумачний словник української мови. У 4-х томах / укладачі: В. Яременко, О. Сліпушко. Т. 1. – К. : Аконт, 2000. – 912 с.; Т. 2. – К. : Аконт, 2000. – 912 с.; Т. 3. – К. : Аконт, 2000. – 912 с.; Т. 4 – К. : Аконт, 2000. – 941 с.
20. Губачова О. М. Облік у зарубіжних країнах : підруч. / О. М. Губачова, С. І. Мельник. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 432 с.
21. Current liabilities In Whittington and Ray (eds.), Principles of Auditing and Other Assurance Services. – Boston: Irwin. McGraw-Hill, 2001.
22. Загородній В. П. Бухгалтерський облік в Україні : навч. посіб. / В. П. Загородній. – К. : А.С.К., 2001. – 848 с.
23. Грішина О. Первинний облік / О. Грішина // Головбух. – 2002. – № 3. – С. 10–15.
24. Медведев М. Ю. Бухгалтерський словарь / М. Ю. Медведев. – М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007. – 488 с.
25. Качалин В. В. Финансовый учет и отчетность в соответствии со стандартами GAAP / В. В. Качалин. – М. : Дело, 1998. – 432 с.
26. Сук Л. К. Бухгалтерський облік – II : навч. посіб. для дистанц. навч. / Л. К. Сук, П. Л. Сук. – К. : Університет «Україна», 2005. – 701 с.
27. Економічний словник / Г. В. Осовська, О. О. Юшкевич, Й. С. Завадський. – К. : Кондор, 2007. – 358 с.
28. Грабова Н. Н. Бухгалтерский учет в торговле : практ. пособ. / Н. Н. Грабова. – К. : Учетинформ, 1996. – 382 с.
29. Чебанова Н. В. Бухгалтерський фінансовий облік : навч. посіб. / Н. В. Чебанова, Ю. А. Василенко. – К. : Академія, 2002. – 672 с.
30. Магістерська програма «Фінансовий менеджмент у сфері бізнесу» [Текст] : навч.-метод. комплекс / М-во освіти і науки України, Держ. вищ. навч. заклад «Київський нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана» ; [кер. авт. кол. А. М. Поддєрьогін ; уклад. Н. Д. Бабяк, М. Д. Білик, Л. Д. Буряк, Р. І. Заворотній та ін.]. – К. : КНЕУ, 2008. – 536 с.
31. Ткаченко Н. М. Бухгалтерський фінансовий облік на підприємствах України : підруч. / Н. М. Ткаченко. – К. : А.С.К., 2001. – 784 с.
32. Кірейцев Г. Г. Фінансовий менеджмент : навч. посіб. / за ред. проф. Г. Г. Кірейцева. – К. : ЦУЛ, 2002. – 496 с.
33. Житна І. П. Економічний аналіз господарської діяльності підприємств / А. М. Нескреба. – К. : Вища школа, 1992. – 191 с.
34. Філімоненков О. С. Финансы підприємств : навч. посіб. / О. С. Філімоненков. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : МАУП, 2004. – 328 с.
35. Економічний енциклопедичний словник. У 2 т. 1 / за ред. С. В. Мочерного. – Львів : Світ, 2005. – 616 с.
36. Толковый словарь аудиторских, налоговых и бюджетных терминов / под ред. Н. Г. Сычева, В. В. Ильина. – М. : Финансы и статистика, 2001. – 272 с.
37. Енциклопедичний словник бізнесмена : Менеджмент, маркетинг, інформатика / під заг. ред. М. І. Молдованова. – К. : Техніка, 1993. – 856 с.
38. Гражданников Е. Д. Метод систематизации философских категорий / Е. Д. Гражданников. – Новосибирск : Наука, 1985. – 104 с.